

Alblasserwaard grotendeels gaaf gebleven

De Alblasserwaard en de grote Waard van Zuid-Holland, het grote gebied ten noordoosten van Dordrecht, zijn met een verschil van enkele decennia in de 12e en 13e eeuw ongeveer gelijktijdig in cultuur gebracht. Kenner van dit gebied bij uitstek H.A. de Kok beschrijft hieronder de wordingsgeschiedenis en constateert, dat het oorspronkelijke landschap vrijwel geheel bewaard is.

De twee waarden, van elkaar gescheiden door de Merwede, verschilden in landschappelijk opzicht vóór de ontginning niet zoveel van elkaar. Het was een uitgestrekt veengebied. De 'landsheerlijke wildernis'. Het veen in deze streken wordt door de geologen 'broekveen' genoemd. Door de snel stijgende zeespiegel na de laatste ijstijd 10.000 jaar geleden heeft tot aan de ontginning een enorme veengroei plaatsgevonden. De onderlaag, op de pleistocene zandlaag op gemiddeld 10 meter diepte, wordt het basisveen genoemd. Een harde, mede door de zware belasting ingeklonken laag.

Het gebied werd steeds overstroomd. De afzetting door de rivieren van het vruchtbare slib was de oorzaak van de welige groei van het 'elzenbroek'. Eeuw na eeuw ging dit zo door.

De Brandwijkse Donk: pleistocene opduiking, bewoond vanaf 4500 v.Chr. (foto's Ewoud Klop)

Rivierduinen

Deze veenbedekking was echter niet zo maar een uitgestrekte egale laag die zich over dat oude pleistoceen heen vlijde. Vóór die tijd waren, vooral in het gebied wat nu Alblasserwaard heet, ontelbare *rivierduinen* opgestoven. Sommige wel meer dan twintig meter hoog. In tegenstelling tot het veen, waarop wilgen, populieren en elzen de overhand hadden, groeiden op deze duinen,

'donken' genaamd, overwegend iepen, eiken en essen.

Dóór het veen en lángs die donken stroomde het rivierwater door een steeds veranderend en meanderend geulenstelsel westwaarts naar de Noordzee.

Het onstuimig groeiende veen heeft in de ruim 7000 jaar dat het doorgroeide bijna alle met zand en klei gevulde geulen toegedekt, evenals de minder hoge donken. De jongste rivieren zijn gebleven, de Lek en de Merwede. En de hoogste donken steken nog met hun toppen boven het landschap uit.

En zo ontstond de Alblasserwaard, omarmd en ingeklemd door de beide grote rivieren in het zuiden en het noorden, met in het westen de Noord. Een plat veenweidegebied, met hier en daar een vreemd aanvoelende zandbult, alles afhellend naar het westen. Onder de zeespiegel, in het oosten, maar nét eronder en in het westen ruim anderhalve meter onder NAP.

Ottoland. Polderscheidingskade langs een veenstroompje, waarvan bij de ontginning in de 13de eeuw gebruik werd gemaakt.

Tevens zijn er door de inklinking na de ontginning, oude verlande rivieren en veenstromen zichtbaar geworden. Ze lopen van oost naar west. De meest merkbare is de zogenaamde Schoonrewoerdse rug, welke tot aan Bleskensgraaf zichtbaar is in het landschap. Het zijn zandbanen, bedekt met een dun laagje jongere klei.

Langs de rivieren kleiige oevers, soms bijna een meter dik, maar verder naar het midden van de waard, noordwaarts, is 47% van de oppervlakte hoogstens 25 cm klei op veen. 43% van de oppervlakte is puur veen, 3% bestaat uit stroomruggronden (die verlande rivieren dus), 3% is komgrond, 1% is pleistocene zandgrond (de donken) en 1% is overslaggronden (vanwege dijkdoorbraak). En dan nog 2% uiterwaardgronden. Het totale gebied beslaat ruim 28.000 ha. Het inwoneraantal van de Waard bedraagt ongeveer 155.000.

Na de diverse herindelingen in de loop van de tijd zijn er in de Waard slechts negen officiële gemeenten: Alblasserwaard, Nieuw-Lekkerland, Papendrecht, Graafstroom, Sliedrecht, Hardinxveld-Giessendam, Giessenlanden, Gorinchem en Liesveld.

Er zijn drie steden in dit gebied: Gorinchem, Nieuwpoort en Ameide. De beide laatste behoren tot de gemeente Liesveld. Het grondgebruik van de Alblasserwaard is voor het grootste

gedeelte cultuurgebied, ruim 20.000 ha, waarvan 96% grasland, geheel in beslag genomen door de melkveehouderij. De melkveebedzetting is na de melkquotering in de tachtiger jaren ongeveer 2 koeien per ha. In 1985 was dit nog 2.7 koe per ha.

De ontginning

Bij de ontginning is men uitgegaan van de nog bestaande waterlopen en restgeulen langs en door het veengebied. Natuurlijk langs Merwede en Lek en langs het grillige veenriviertje de Giessen. Maar ook in de rest van de Waard begon men te ontginnen langs de nog open veenstromen, zoals in Goudriaan, Minkeloos, Ottoland en Wijngaarden. Ook is voor de afwateringsvlieten en weteringen veel gebruik gemaakt van nog open veenstroompjes en restgeulen. Dit heeft gezorgd voor een afwisselend patroon in het landschap. De bochtige wegen langs deze watertjes bieden nog altijd een lieflijke aanblik.

De oevers van de veenstromen waren kleiig. Men heeft hier bij de ontginning dankbaar gebruik van gemaakt door de boerderijen hierop te bouwen. Bovendien werden nog woonheuvels van klei opgeworpen. Deze woonheuvels liggen meestal nog wat hoger dan de eveneens op de oeverwallen aangelegde dijkes. Iedere polder – en dat zijn er nogal wat – had oorspronkelijk zijn eigen bedijking, kaden van toentertijd hoogstens een halve meter hoog. In 1281

Ottoland. Boezemvliet: een van de vele vlieten, die het landschap voor de waterrecreant zo aantrekkelijk maken.

zijn pas de grote ringdijken gelegd door de invloed van *Graaf Floris V*.

De bewaard gebleven kaden zijn nog altijd de waterkeringen van de diverse polders, die bijna allemaal een verschillend peil hebben.

De waterhuishouding

Al die polders wateren af via weteringen, vlieten, boezems naar Elshout bij Kinderdijk, het laagste punt van de Alblasserwaard. Daar staat het oude

Giessenoudekerk. Tiendweg: een van de vele oorspronkelijke polderwegen, in ere gehouden na de grote ruilverkaveling.

gemaal van de Overwaard, dat aan vervanging toe is, maar de moeite waard is om als monument te behouden, tegenover het nieuwe imposante J.U. Smit-gemaal van de westelijk gelegen Nederwaard. Veel watermolens die vóór de mechanisatie de Alblasserwaard bemaalden zijn gespaard gebleven. Er zijn er nog 45!

Dat zo uitvoerig wordt ingegaan op geologische omstandigheden en de ontginning van de Waard heeft een reden. Ondanks de verstedelijking en de industrialisatie langs de Merwede en Lek en de grote Ruilverkaveling die in de jaren tachtig voltooid is, is de wordingsgeschiedenis van de Waard nog geheel te zien in het landschap! Dat is wel uniek in deze tijd. Het is de grote verdienste van de Plaatselijke Commissie dat zij de adviezen van de *Cultuurtechnische Dienst*, die de ruilverkaveling voorbereidde en uitvoerde, hebben gevolgd, waardoor het oorspronkelijke landschap voor het overgrote deel is bewaard gebleven.

Tiendwegen en kweldammen

Naast polderweggetjes die te smal waren geworden voor het verkeer zijn nieuwe wegen aangelegd. Hierdoor werd het oorspronkelijke weggetje gespaard, mét de aanwezige beplanting van bomen en struiken. En zo liggen er nog honderden kilometers polderkaden, tiendwegen en kweldammen, met hun karakteristieke begroeiing, nog volkomen intact. De 100 kilometer nieuwe ruilverkavelingswegen zijn zo gelegd dat ze nauwelijks afbreuk doen aan de oorspronkelijke structuur. De zo geliefde vergezichten zijn gebleven. De we-

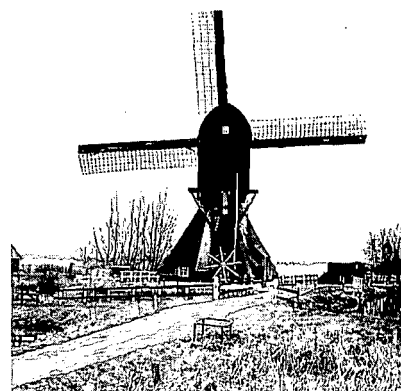
gen waaraan de nieuwe ruilverkavelingsboerderijen zijn gebouwd liggen in de lengterichting. Men kijkt er als 't ware langsheen. De gebouwen liggen meest verscholen in het nieuw geplante groen.

De zoëven genoemde oude polderwegen en kaden zijn in eigendom en onderhoud bij de diverse gemeenten of het Hoogheemraadschap. Ook de meer dan 100 kilometer boezemwateren en een veelvoud daarvan aan vlieten en weteringen hebben nog hun oorspronkelijke plaats en vorm behouden. De meeste van de boezemwateren en vlieten zijn vanaf Merwede of Noord bereikbaar.

Molens van Kinderdijk

De reeds genoemde watermolens staan allemaal op de Monumentenlijst, en is voor het overgrote deel eigendom van de Stichting tot Instandhouding van molens in de Alblasser-

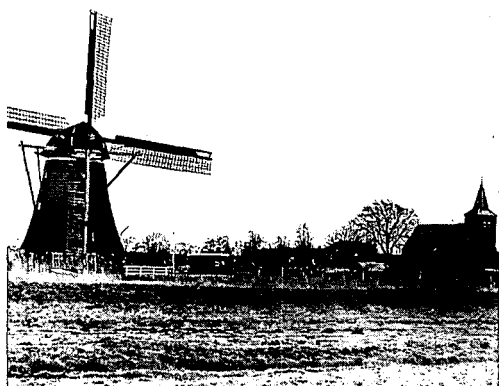
Langerak. De Westermolen, een wipmolen naast zijn opvolgers het dieselgemaal en de elektrische vijzel.

waard en Vijfheerenlanden. Het molencomplex aan de Kinderdijk is wereldvermaard. Het grote publiek komt meestal niet verder dan de bezoeken van de Nederwaard, maar er staan er meer dan twintig vlak bij elkaar.

Zestien boezemmolens, acht ronde stenen grondzeilers van de Nederwaard en acht houten, met riet bedekte achtkanten van de Overwaard.

Even ten westen van dit complex staat nog 'de Blokker', een wipmolen bij Alblasserdam en dat alle-

Rieten grondzeiler 'Goudriaan' met romaanse kerk.

maal in dat tientallen hectaren grote boezemgebied, een ongekend mooi stuk natuur. Even ten oosten van het grote complex staan weer de ronde stenen grondzeilers van de polder Nieuw Lekkerland. Wat verder naar het oosten aan de Tiendweg in de polder Streefkerk, met het zicht op de prachtige kerk die daar op een donk is gebouwd, staan nog twee kortelings gerestaureerde grondzeilers en liggen nog enkele molenwerven van afgebrande molens, met heulen en funderingen. Door de hele Waard verspreid staan er nog twintig, bijna allemaal gerestaureerd en in maalvaardige toestand.

Behalve de molens zijn ook nog enkele oude dieselmolens bewaard. In de polder Langerak staan, vlak langs de Provinciale weg naar het stadje Nieuwpoort een wipmolen, een oud dieselmolens en een elektrische vijzel als hun opvolger: drie generaties dus.

Het Hoogheemraadschap van de Alblasserwaard komt de eer toe dit allemaal te hebben bewaard. En dat is nog niet alles.

Bij Kinderdijk staat nog een fraai 18de eeuws gebouw van de Overwaard, met een inventaris waarop menig museum jaloers kan zijn. Het Hoogheemraadschap zetelt in Gorkum in juwelen van bouwkunst uit de 17de eeuw: de Oude Doelen en het Tolhuis.

Op waterhuishoudkundig gebied is de Alblasserwaard een voorloper van moderne techniek, maar daarnaast ook een uniek gebied van ruim 20.000 hectare, dat cultuur-historisch gezien van zeer hoog gehalte en van grote waarde is. En bovendien veilig gesteld voor de toekomst! De Provinciale overheid, dat blijkt uit de nota's, wil dit zo houden.

De bebouwing

Ook van de boerderijen, waarvan de meeste door de nieuwbouw in de polders niet meer als zodanig in gebruik zijn, verkeren vele nog in hun authentieke staat. De oudste, 17de en 18de eeuws, zijn nogal eens verbouwd, maar de bouwgeschiedenis die er aan af te lezen is kan ook interessant zijn. Veel boerderijen staan op de Rijksmonumentenlijst en zijn daardoor enigszins beschermd.

Het stadje *Nieuwpoort* is, met de geheel gerestaureerde wallen, bijna in zijn geheel tot beschermd stadsgezicht verklaard en maakt evenals het naburige stadje Ameide, met in het centrum het fraaie renaissance stadhuis en de gerestaureerde herenhuizen een uitzondering op de laauheid van de meeste gemeentebesturen in de Alblasserwaard als het over bouwhistorie gaat. Zeer te betreuren is het dat de meeste gemeenten nog geen eigen Monumentenlijst hebben. Het ten enenmale ontbreken van kennis bij de bestuurders en ambtenaren is mede de oorzaak van dit manco.

Politiek zijn monumenten niet belangrijk, dus het zijn stiefkinderen. Er is één gemeente waar wel een monumentencommissie is, maar die be-

Giessenoudekerk. Ned. Herv. Kerk: een van de ruim twintig kerken en torens in de Alblasserwaard met romaanse en/of gotische kenmerken.

staat uit een paar raadsleden, ambtshalve dus.

Voor jonge bouwkunst geen aandacht

Voor de jonge bouwkunst krijgt geen enkele aandacht. Er wordt wél in hoog tempo afgebroken of vernield. Men is van mening dat als ze niet beschermd zijn ze in de toekomst ook niet in de weg staan. Meer fantasie, durf en visie zou kunnen leiden tot het bij bestemmingsplannen inpassen van het historisch karakter van de bestaande bebouwing. Afbreken is gemakkelijker en misschien goedkoper, maar draagt wel bij tot verarming van de omgeving.

Er zijn natuurlijk in de binnenwaard wel enkele gerestaureerde monumentale boerderijen. Een uitstekend voorbeeld hiervan is in

Hardinxveld-Giessendam. De Koperen Knop: 17de-eeuwse boerderij op 13de-eeuwse woonheuvel. Nu streekmuseum, gefinancierd door het bedrijfsleven.

Hardinxveld-Giessendam de schitterende boerderij 'de Koperen Knop', sinds enkele jaren een museum. Achter deze hofstede bevindt zich op kleine schaal een griend- en polder-reservaat.

Tot aan het einde van de vorige eeuw leefde de bevolking van de Waard bijna uitsluitend van de landbouw, met wat visserij langs de grote rivieren. Grote, voorname burgerhuizen zijn dus op het platteland betrekkelijk weinig gebouwd. In de vorige eeuw kwam in de dorpen langs de grote rivieren de Merwede en de Noord de industrialisatie op gang, zoals in de gemeenten Hardinxveld, Sliedrecht, Papendrecht, Alblasserdam en Kinderdijk. De industriëlen hebben in deze plaatsen wat voornamelijk herenhuizen gebouwd.

In Groot-Ammers floreerde de kaashandel. Men vindt daar nog een

Brandwijk: 18de-eeuwse boerderij op 13de-eeuwse woonheuvel.

aantal typische kaaspakhuisen. Door de genoemde industrialisatie, met daaraan verbonden de bouw van steeds meer nieuwbouwwijken langs de Merwede en de Noord zijn de boerderijen langs de dijken nagenoeg allemaal verdwenen. Aan de recente dijkverhoging langs de Lek zijn eveneens tientallen, vaak mooie 17de eeuwse boerderijen ten offer gevallen.

Veel boerderijen bleven overeind
Opvallend is dat ondanks de venige ondergrond zoveel boerderijen overeind zijn gebleven, ondanks de meer dan dertig overstromingen en inundaties die de Waard in zeven eeuwen doorstaan heeft. Juist vanwege de slappe ondergrond en de altijd dreigende watersnooden moesten ze wel stevig in de opgeworpen woonheuvels verankerd worden.

Deze boerderijen, zowel de zeventiende als de achttiende eeuwse zijn vaak robuust en imposant, terwijl ze toch getuigen van een zekere eenvoud. Of misschien wel van een inge-

houden hoogmoed. Men kan ze zien als een afspiegeling van de boer zelf; hij vertoont dezelfde kenmerken. In de Waard staan een twintigtal kerken of kerktorens op de Rijksmonumentenlijst, alle Nederlands Hervormd. Verreweg het grootste deel is van Rooms-Katholieke oorsprong, en hebben romaanse en/of gotische bouwsporen. Alle kerken zijn zonder uitzondering gaaf gerestaureerd en zeer goed onderhouden.

Kastelen

Kastelen en voorname buitenhuizen zijn er in de uitgestrekte Alblasserwaard slechts een zestal gebouwd, vlak na de ontginning. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de meeste 'hoeven' eigendommen waren van de boeren zelf.

De locaties van deze kastelen zijn bekend. Van alle zes zijn nog de fundatieresten in de bodem aanwezig en voor het merendeel beschermd. De ontginners die een bepaald gebied in leen kregen ten tijde van de ontginning, hetzij van de *Van Teilings*, de *Brederodes*, de *Arkels* of de *Utrechtse Bisschoppen*, woonden meestal niet in de Waard. Een voorbeeld hiervan is de Dordtse familie *Molenaar*. Onder hun leiding werd het ambacht 'Ghyse' ontgonnen. (Dit is het latere Molenaarsgraaf, Giessen Oudekerk en Giessendam.) In oude leenboeken 'Jan's Molnars ambacht' genoemd.

Later kwam ook veel land in het bezit van rijke Dordtse kooplieden, vooral in het westen van de Waard. Dat was van zó groot belang dat tot in de achttiende eeuw de stad Dordrecht de Dijkgraaf en twee Hoogheemraden benoemde.

'Donken' zorgen voor variatie in landschap

Een tiental aan het begin van dit hoofdstuk genoemde rivierduinen, de donken, zorgen voor een verrassende afwisseling in het veenlandschap. Het zijn de hoogste exemplaren die met hun toppen soms wel vijf meter boven het maaiveld uitsteken. Zo ligt er een complex bij Nieuw Lekkerland en Streefkerk. Eén ligt er in de Molenaarsgraaf, de Hazendonk. Achter in de polder Brandwijk ligt weer een heel complex, waar vroeger een klooster op heeft gestaan, gebouwd door de Schoonhoofse geestelijken. Nu staan er nog een viertal boerderijen.

De dorpskernen van Hoog Blokland en Hoornaar liggen ook op een donkencomplex, evenals een aantal boerderijen in het gehucht Minke loos. Enkele van de donken zijn door prof. dr. Louwe Kooijmans van de Rijksuniversiteit te Leiden onder-

zocht. Uitgebreide opgravingen brachten bewoning vanaf 4500 vóór Chr. aan het licht! Veel van de donken zijn tot archeologisch monument verklaard. Bij de ruilverkaveling zijn al de donken gespaard.

Ook voorname stroomruggen zijn gespaard, zoals de *'Schoonrewoerdse rug'*, die, zoals reeds vermeld, tot aan Bleskensgraaf in het landschap is te zien. Ook hier zijn opgravingen gedaan en zijn nederzettingen uit de Klokbekertijd, de Bronstijd en de IJzertijd blootgelegd. Ook op deze rug zijn enkele locaties tot archeologisch monument verklaard.

De verbinding met de steden

Het zuidwestelijk deel van de Waard is tot in deze eeuw in economisch opzicht op Dordrecht aangewezen gebleven. De Papendrechtse boeren bijvoorbeeld ventten nog tot ver in deze eeuw hun zuivelproducten uit in de stad Dordrecht. Ook de boeren die niet ventten, leverden nog tot na de tweede wereldoorlog hun melk aan de DMI (Dordtse Melk Inrichting). Zelfs toen in de Waard zelf al drie zuivelfabrieken draaiden. Na de tweede wereldoorlog kwamen in de grote dorpen in de Waard ook scholen voor Hoger en Middelbaar onderwijs, tegelijk met de grote winkelcentra. Hiermee verloor Dordrecht voor de Waard haar economische en scholingsfunctie.

Gezegd wordt wel eens: 'Wij halen in Dordt onze stroom (RED) en leveren daar ons huisvuil voor terug (Gevudo). Met de zuidwesten winden krijgen we de rook van de hele regio als dank weer over ons heen'. De functie die Dordrecht vervulde voor het westen, vervulde Schoonhoven voor het noorden en Gorcum voor het oosten van de Waard.

Gorcum of Gorinchem is buiten deze beschouwing gebleven. Deze stad, de laatste decennia weer 'omhoog gestuwd in de vaart der volken', maakte wel deel uit van de Alblasserwaard en heeft nog altijd een streekfunctie, maar staat te ver af van het Alblasserwaardse platteland om in dit bestel te worden opgenomen. Het zou echter wel de moeite waard zijn om er een apart hoofdstuk aan te wijden.

Uit deze globale beschrijving van de Alblasserwaard komt toch wel duidelijk naar voren dat landschappelijk, waterhuishoudkundig en bouwkundig nog veel gespaard en veilig gesteld is. Gelukkig komt de bevolking steeds meer tot het beseft dat het behoud van deze zaken zinvol en nuttig is. [ ]

H.A. de Kok is veevoederfabrikant en kenner van de Alblasserwaard.